

שיחה עשירית חינוך חווה חשיבה פוליטית

הרפז: במאמר זה אתה חוזר לנושא שהעסיק אותך מאז ומתמיד, חינוך אידאולוגי וניגודו -- חינוך פוליטי. הראשון מוגדר כשימוש בתכנים אקטואליים ואחרים לגיוס התלמידים לטובת עמדה אידאולוגית-פוליטית מסוימת, והשני -- כשימוש בתכנים אקטואליים ואחרים כדי לפתח את כושרו של היחיד לעצב עמדה עצמאית, רציונלית ורגישה, מבחינה ומוסרית, ביחס לסוגיות פוליטיות. "התוצר" המבוקש על-ידי החינוך הראשון הוא נאמנות ללא סייג להשקפה פוליטית מסוימת, ו"התוצר" המבוקש על-ידי החינוך השני הוא גישה רציונלית לפוליטיקה.

מהי גישה רציונלית לפוליטיקה? (א) נקודת המוצא של גישה זו היא השאלה מה מכל הנחשב לרצוי במצב נתון הוא גם אפשרי ועשוי לשמש מטרה הולמת; (ב) המשכה בשיקול דעת מה אפשרי ומה אינו אפשרי. הקו המנחה שיקול דעת זה הוא השאלה אילו כוחות פועלים לטובתנו ואילו -- נגדנו; (ג) מאחר שהבחנה בין מטרה פוליטית אפשרית ומטרה פוליטית בלתי אפשרית אינה ברורה, יחס רציונלי למטרות פוליטיות הוא תמיד הססני: כאשר מטרה מסתברת כבלתי אפשרית היא מורחקת מתחום המטרות הפוליטיות הלגיטימיות; (ד) מאחר שמקורה של הבחירה במטרות פוליטיות מעוגן ביסודות בלתי רציונליים כגון ערכים, מסורות, מצבים נתונים, אינטרסים, נטיות והטיות, הרי שלהיות רציונלי במצב זה פירושו להיות מודע למניעים הבלתי רציונליים המעצבים את הבחירה במטרות; (ה) התאמת אמצעים למטרות ונכונות לוותר על אמצעים שנמצאו בלתי יעילים. תנאי ליחס מעין זה הוא מצב תודעתי (state of mind) של ניכור -- מעורבות ללא הזדהות, זיקה נפשית מבוקרת למטרות ולאמצעים, נכונות קבועה להעמידם לבדיקה. החינוך הפוליטי מבקש לטפח את מצב התודעה ואת שיקול הדעת האלה.

אך הכרעות פוליטיות מתווכות תמיד על-ידי עמדות אידאולוגיות, שכן הן מתקבלות בתנאים שבהם אפשר להכריע רק באמצעות אידאולוגיה. התנאים הם: (1) קיים כורח לעשות משהו, לקבל החלטה; (2) קיימות כמה אפשרויות, כמה דרכי פעולה; (3) לא קיימת דרך בדוקה להכריע בין האפשרויות. במצב כזה, מצב שבו מתקבלות החלטות פוליטיות, אין מנוס מנקיטת עמדה אידאולוגית. מה טבעה של חשיבה רציונלית בתחומה של חשיבה אידאולוגית, שהיא בלתי-רציונלית על פי טבעה? מודעות לכך שחשיבה אידאולוגית היא בלתי רציונלית ונוטה להתחפש לחשיבה רציונלית. "רק מי שמודע לכך שהכרעותיו הפוליטיות הן בהכרח הכרעות אידאולוגיות, וכן מודע לטיבה של החשיבה האידאולוגית, יודע כי עמדותיו אינן מתחייבות מבדיקה קפדנית של המציאות הפוליטית, אלא הן הכרעות שהוא הכריע במצבים שבהם לא ניתן להכריע בין אפשרויות פעולה בדרך רציונלית או בדרך אמפירית". על החינוך הפוליטי להתרכז בחקר טבעה של האידאולוגיה ובטיפוח המודעות לאופייה המיוחד.

אין די ביחס רציונלי לסוגיות פוליטיות -- יחס המורכב משיקול דעת, מצב תודעה ומודעות -- שכן הכרעה פוליטית עשויה להיות רציונלית אך בלתי מוסרית. "פוליטיקה הקובעת את מטרותיה ואת אמצעיה בדרך רציונלית בלבד וללא הפעלה של נורמות מוסריות בתור בקרות עליה, מולידה מעשי פשע". החינוך הפוליטי "במובנו העמוק ביותר" מופקד על חיסולם של בני אדם מפני קיצורי דרך פוליטיים באמצעות הזיות ופשעים.

כאמור, מאז שהתעורר העניין התאורטי שלך בחינוך אתה עוסק בחינוך האידאולוגי ובניגודו "הטוב" -- החינוך הפוליטי. אך נדמה לי שהחינוך האידאולוגי, האינדוקטריניטיבי, נעלם מבתי הספר החילוניים וקיים רק בבתי הספר הדתיים לסוגיהם. בכל הנוגע לאינדוקטרינציה אידאולוגית בחינוך הממלכתי, אין מה לדאוג.

לם: נכון. החינוך בבית הספר הממלכתי יצא מסכנת האידאולוגיזציה, אך יציאה זו אינה כרוכה באופן אוטומטי במעבר לחינוך פוליטי. בית הספר הממלכתי אינו יודע כיצד לצייד את תלמידיו בכישורים חיוניים לחשיבה פוליטית. אנו חיים בתקופה אינטנסיבית מאוד מבחינה פוליטית. בכל בית כמעט צופים בתכניות פוליטיות בטלוויזיה, קוראים עיתון ומתווכחים על פוליטיקה. בתקופה כזו יש צורך דוחק לצייד את התלמידים באמות מידה להערכת החיים הפוליטיים. החינוך האידאולוגי לא סיפק אמות מידה כאלו אלא פתרונות, ועדיין לא התגבש חינוך פוליטי המיועד לספק אמות מידה כאלה.

לפני כשנה פרסמתי כתב עמדה בשם "פוליטיקה בחינוך -- מקומה בנושא לימודים בהכשרת מורים" [לם, 1998] שבו הצעתי קווי יסוד, למעשה תכנית, להכשרת מורים בתחום זה. כמו כל הבעיות המעשיות האחרות בחינוך, גם כאן הכול מתחיל בהכשרת המורים. המורה הישראלי ראה עצמו במשך תקופה ארוכה כמי שמופקד על החדרת הרעיונות האידאולוגיים המקובלים לראשם של התלמידים. בדור האחרון התערער דימוי עצמי מקצועי זה (בחינוך הממלכתי, לא בחינוך הממלכתי דתי). כיום חלק מהמורים מנסים להתרחק מנושאים פוליטיים, וחלקם מנסה לייצג את האידאולוגיה שהוא מאמין בה ב"שיעורי מחנך" או בהוראת המקצוע שהם מופקדים עליו -- לעתים באורח ישיר ולעתים באורח עקיף, אפקטיבי לא פחות, על-ידי הערות הנאמרות בהזדמנויות מתאימות. שתי הדרכים אינן נכונות, או "חינוכיות" אם תרצה. דרוש אפוא, ראשית לכול, חינוך המחנכים.

הרפז: האם חינוך פוליטי הוא עניין למקצוע לימוד מיוחד לכך, לכמה מקצועות שיש להם זיקה לנושא, או שבית הספר כולו צריך להיערך לכך -- לשנות את שיטת ההוראה שלו, את המבנה הארגוני שלו וכדומה?

לם: כל תחום חינוך הנהפך למקצוע לימוד מלמד על כך שהוראתו נכשלה. כך למשל אירע למה שכונה פעם "תודעה יהודית". מכיוון שלדעת מכוני מקצוע זה הוראתם של ההיסטוריה של עם ישראל, הספרות העברית, התנ"ך ועוד נכשלה בניסיונה להקנות "תודעה יהודית", יש להקצות לכבודה מקצוע מיוחד. מובן שאם כמה מקצועות יחד נכשלו במשימה הרי מקצוע אחד, גם אם נקרא בשם המפורש, לא יעמוד בה. והדבר נכון גם לגבי החינוך הפוליטי. יש לעסוק בחינוך פוליטי בכל המקצועות הרלוונטיים. היסטוריה למשל הופכת למקצוע מחנך כאשר התלמיד לומד ממנה משהו הנוגע ליחסו שלו אל המצב הפוליטי האקטואלי. אך המורה צריך להישמר מפני מניפולציות בתוכני ההוראה המכוונות להטות את תלמידיו להשקפה שהוא מחזיק בה. עליו להציג לפחות שתי נקודות מבט על אותן סוגיות. כפי שכבר אמרתי, נקודת מבט אחת משעבדת; שתיים משחררות. עליו להעריך ידיעות ודעות באופן שונה. ידיעות הן נכונות או בלתי נכונות; דעות אינן נכונות או בלתי נכונות אלא מנומקות כראוי או בלתי מנומקות כראוי. שתי ידיעות סותרות אינן יכולות להיות נכונות; שתי דעות סותרות, מנומקות כראוי, "נכונות" באותה מידה.

הרפז: האם על המורה לגלות את עמדתו הפוליטית לתלמידיו?

לם: הוא יכול לגלות את עמדתו הפוליטית כדי להראות לתלמידיו שגם הוא אזרח, וכדי למנוע חשד שהוא מנסה לגרור אותם בחשאי לעמדותיו שלו. אם הוא בוחר לגלות לתלמידיו את עמדתו הפוליטית, עליו להיות מודע למעמדו רב ההשפעה בכיתה ולהסביר שזוהי עמדה ולא ידיעה וכי יש עמדות אחרות "נכונות" אולי לא פחות. את דעותיו שלו עליו להעמיד לביקורת, ואת הדעות האחרות, השונות מאלה שלו או מנוגדות להן, עליו להציג באופן הוגן.

הרפז: ובכל זאת, מכיוון שאתה מגדיר חינוך פוליטי באופן רחב מאוד, כחינוך לחשיבה רציונלית ולרגישות מוסרית, האם אין צורך לחולל שינוי מבני בבית הספר כדי לאפשר חינוך פוליטי כזה? נדמה לי שהוספת ממד של חינוך פוליטי להוראת המקצועות השונים לא תספיק, בוודאי שלא לפי השקפתך שלך.

לם: השינוי הראשון המתבקש אינו שינוי מבני של בית הספר, אלא שינוי מבני של הכשרת המורים. השינוי השני הוא תנאי להצלחתו של הראשון.

הרפז: אמרת שרציונליות בפוליטיקה היא אמנות האפשרי, ויש להפעיל שיקול דעת כדי לגלות מה אפשרי ומה לא. האם ראיזם מסוג זה אינו עלול להפוך ל"מקלטם של כל המנוולים", של כל אלה שאינם רוצים לעשות דבר? הציונות למשל נחשבה על-ידי "ראליסטים" רבים לפרויקט בלתי אפשרי.

לם: המקרה של הציונות אכן מהווה דוגמה טובה. אלה שמימשו אותה הלכה למעשה הציבו לעצמם מטרות שדרשו מאמץ רב ואף הקרבה; אך היו אלה מטרות שהוכתבו על-ידי שיקול דעת רציונלי, מטרות אפשריות. כך הפכה האידיאולוגיה שלהם לתכניות פעולה בנות השגה. תכניות פעולה שאינן תולדה של שיקול דעת רציונלי הן פנטזיות חסרות תועלת ולעתים אף מסוכנות. ההנהגות השונות של התנועה הציונית בחרו מטרות פוליטיות שהיה סיכוי לממשן בטווחי זמן קצרים, ולו גם במחיר כבד. לאחר שמטרות אלה הושגו, הן הפכו לנקודת מוצא לבחירתן של מטרות אפשריות חדשות. הציונות ככזו הייתה קריאת כיוון ולא מטרה פוליטית ממשית; היא נפרטה למטרות פוליטיות ממשיות בתחומי של האפשרי. המטרות נוסחו במונחים אופרטיביים: יישוב עמק זרעאל, העפלה, הקמת כוח לוחם, מלחמה בספר הלבן, הרחבת הגבולות באמצעות יישובי חומה ומגדל וכדומה, מטרות ביצועיות אפשריות בהקשר נתון. נכון שהרטוריקה הציונית נטתה אל תחומי של הבלתי אפשרי כדי לנסוך עוז במבצעים, אך בתחומה של הפוליטיקה אין לבלבל בין מילים חגיגיות לבין תכניות פעולה.

הרפז: אך אין לנו דרך אפרירית לדעת אם תכנית פוליטית מסוימת היא אפשרית (רציונלית) או לא. אין תחליף למה שישעיהו ברלין כינה "תחושת המציאות". כיצד רוכשים תחושה כזו? ברלין ענה: "התשובה אינה קלה כלל וכלל. נדרשת תצפית קפדנית, ידיעה מדויקת של העובדות, אבל יותר מזה: מדובר בצורת הבנה ולא בידיעה של העובדות במובן הרגיל" (ישעיהו ברלין, **תחושת המציאות**, עם עובד, ספרית אפקים, 1996, עמ' 44).

לם: נכון, לפוליטיקאי נבון יש "תחושת מציאות". הוא יודע לסגת מתכנית המראה סימנים של חוסר מציאותיות.

הרפז: לפי תפיסתך, חשיבה פוליטית רציונלית היא חשיבה המכירה באילוצים הנובעים משני מקורות: עובדות וערכים. עובדות "קשות" עשויות להחזיר את הפוליטיקאי לעשתונותיו -- אמנם לא תמיד, וזהו מקור למצעדי אוולת לא מעטים -- אך ערכים הם "רכים" ואינם יכולים להציב לפוליטיקאי מחסום של ממש.

לם: הפוליטיקה אינה מוסרית או בלתי מוסרית מעצם טבעה. בני אדם נקראים להיות מוסריים בכל מעשיהם ובכלל זה גם בפוליטיקה. נכון שהפוליטיקה שעיקרה גיבוש כוח להשגת מטרות קולקטיביות מושכת את אלה שהכוח בידיהם, את הפוליטיקאים, לעבר הבלתי מוסרי. יכולתם

להדוף את הפיתוי הזה -- שימוש בכוח באופן בלתי מוסרי -- הוא מבחנם. על הבוחרים לעזור לפוליטיקאים נבחריהם לעמוד בפני פיתוי זה. ייתכן שרמתם המוסרית של מועמדים ונבחרים צריכה לעמוד לנגד עיניהם של הבוחרים יותר מאשר תכניותיהם.

הרפז: חינוך פוליטי, חינוך לחשיבה ביקורתית, הוא למעשה גם חינוך אידאולוגי, שכן הוא מבליע בתוכו את עמדות "השמאל" הדמוקרטי-ליברלי. הערכים העומדים ביסודה של החשיבה הרציונלית בפוליטיקה יביאו למשל לנסיגה מן השטחים, לכינונה של מדינה פלסטינית וכולי. כלומר החינוך הפוליטי במהותו הוא חינוך לחשיבה חילונית-ליברלית, ודתיים לא יוכלו לקבל אותה. חשיבה ביקורתית (פוליטית), בקיצור, אינה הליך בלבד; זהו הליך הנובע מהשקפת עולם, חילונית-ליברלית במהותה. בחשיבה ביקורתית, אם תרצה, התוכן הוא השיטה.

לם: האקטואליזציה של המשיחיות בחוגים מסוימים של האורתודוקסיה היא הכרעה פוליטית מובהקת. זוהי הכרעה לטובת האי-רציונליות, מכיוון שרק היא מספקת צידוק לפוליטיקה לאומנית. אך אין הדבר חייב להיות כך, ויעידו הדורות הקודמים של אותה אידאולוגיה. תנועת המזרחי נקטה עמדות פרגמטיות קיצוניות. המשיחיות היא אמנם מוטיב בסיסי של הדת היהודית אך מוטיב שהדת ניסתה, לרוב בהצלחה ניכרת, לנטרל אותו. אלה שהתעקשו להוציאו אל הפועל הוגדרו כנביאי שקר. אם יש בציבור הישראלי סביבה תרבותית שדרוש לה יותר מכול חינוך פוליטי ברוח ביקורתית, זוהי ככל הנראה סביבת היהדות הדתית-ציונית.

הרפז: ציינת שאנו חיים בתקופה אינטנסיבית מאוד מבחינה פוליטית, ניצבים על סף הכרעות גורליות. מחנך דתי או חילוני החש שגורל האומה עומד על הפרק אינו יכול "להשתעשע" בחינוך פוליטי; יש לו צורך דוחק "לזעוק" את עמדותיו, לעמוד בפרץ, להתריע, כלומר לעשות חינוך אידאולוגי. אולי חינוך פוליטי מתאים לזמנים רגועים יותר?

לם: זוהי סוגיה חמורה. חלק מן המחנכים בישראל אינו מבחין בין תפקידו המקצועי לבין חובותיו האזרחיות. המורה כאזרח, ככל אזרח, יכול ואולי אף חייב ליטול חלק בהכרעות הפוליטיות העומדות על סדר היום הלאומי. אך הוא לא נשלח על-ידי החברה אל בית הספר כדי לעשות זאת שם. רופא שיסרב להעניק טיפול רפואי נאות למחבל פצוע משום השקפתו האידאולוגית מועל בתפקידו; שוטר שלא יגיש עזרה לאזרח לובש שטריימל או בעל עגיל באוזן משום השקפתו האידאולוגית מועל בתפקידו. הרופא, השוטר, המורה ובעלי מקצועות אחרים חייבים להבחין בין התפקיד המוטל עליהם על-ידי מקצועם לבין זה המוטל עליהם על-ידי אזרחותם.

הרפז: מהי אם כן הדרך הנכונה, החינוכית, להצגת נושאים פוליטיים בכיתה?

לם: להציג בכיתה יותר מעמדה אחת בנוגע לסוגיה פוליטית הנמצאת במחלוקת; להציג כל עמדה באופן הוגן; לא להכריע לטובת עמדה אחת; להניח לתלמידים להתמודד בעצמם עם העמדות השונות; לא לשבח את אלה הנוטים לעמדת המורה, ולא לגנות את אלה הנוטים לעמדות מנוגדות. מי שמתנגד לכללים אלה ולמגמה המשתקפת בהם, מצדד בהכרח באינדוקטרינציה, בחינוך אידאולוגי.

הרפז: האם אתה מצדד במעורבות פוליטית של בית הספר -- במעורבות של תלמידים -- בהפגנות, בכתיבת מנשרים פוליטיים וכולי. לא מעורבות "סתם" אלא מעורבות חינוכית, כלומר מעורבות המועמדת לרפלקסיה ולחשיבה ביקורתית, מעורבות למטרות חינוכיות?

לם: אני מצדד במעורבות פוליטית של בית הספר כל עוד אינה חורגת מגבולות בית הספר. בבית הספר אפשר לטפל ביצרים שיריבויות פוליטיות מעוררות, להשליט סגנון המכבד את דעתו של הזולת ולפתח בקרות על הדברים הנאמרים. שילוח התלמידים לפעילויות פוליטיות כאלה או אחרות לא ישיג כל מטרה חינוכית בעלת ערך; גיוס למעורבות פוליטית מוגדרת היא ביטוי קיצוני לקנאות עיוורת ולאטימות לציוויים הבסיסיים של הפעולה החינוכית.

הרפז: אמרת בשיחה קודמת שבית הספר עוסק על פי טבעו בנושאים מרוחקים מן הניסיון היום-יומי. העיסוק בתכנים פוליטיים הוא עיסוק בשוטף, ביום-יומי. האם אין מקום לתפנית קיצונית בתחום התכנים -- לעבור מעיסוק ברחוק, במופשט, בכללי, לעיסוק בקרוב, במוחשי, בכאן ועכשיו? במקום בהיסטוריה של יוון העתיקה, בהיסטוריה הקרובה שלנו; במקום בגאוגרפיה של אפריקה, באיכות הסביבה המתחסלת שלנו?

לם: על שאלה זו, שאלה מכרעת בנוגע לתכנון הלימודים, יש כמובן שלוש תשובות, כמניין של שלוש אידאולוגיות-העל של החינוך. אומר לך את דעתי שלי בעניין זה: החלופות אינן ההיסטוריה של יוון העתיקה לעומת ההיסטוריה הקרובה שלנו; החלופות הן תלמיד שיש לו עניין בהיסטוריה, ולרוב גם בדיסציפלינות אחרות, לעומת תלמיד שאין לו עניין בהן. התרופה של הוראת הרלוונטי הוצעה פעמים רבות בתולדות החינוך כמענה למחלה של חוסר עניין. היא התגלתה שוב ושוב כתרופת אליל. אלה שאין להם עניין ביוון העתיקה הם בדרך כלל גם אלה שאין להם עניין בהיסטוריה בת זמננו, גם לא באקטואליה ממש. מי שהתנסה בעניין בלמידה ילמד בעניין גם נושאים שאינם במרכז התעניינותו. יש לטפל במוטיבציה דלה בכלים אחרים, משוכללים יותר, מאשר החלפתם של נושאים רחוקים לכאורה בנושאים קרובים לכאורה.

הרפז: מה דעתך על הוראת מקצוע האזרחות, קרוב משפחה של החינוך הפוליטי? בדרך כלל מגבבים שם פרטים לקראת בחינת הברגרות -- מסלולה של הצעת חוק בכנסת, שלבים במיני שופטים, סמכויות הנשיא וכדומה. בעקבות ועדת קרמניצר מדברים כיום על **חינוך** לאזרחות, על בית ספר **חוזה** דמוקרטיה, מושג שאיש אינו יודע בדיוק איזה תוכן יש לתת לו.

לם: המאמר הראשון שפרסמתי בתחום החינוך נקרא "חינוך לאזרחות" [לם, 1947]. הוא נכתב שנה לפני קום המדינה, כלומר עוד לפני שהיו כאן אזרחים. נוסף על הציוד שהצעתי לעיסוק בנושא זה בבית הספר, שרטטתי קווים לתכנית לימודים למקצוע שלא היה קיים אז במכלול המקצועות של תכנית הלימודים. לימוד אזרחות ולימוד דמוקרטיה חד הוא. הוא יכול להתנהל ברמות אחדות. ברמה חווייתית: סימולציה של הליכים דמוקרטיים בכיתה, למשל בחירות למועצת תלמידים; ברמה של הבנה ישירה: הבנת עקרונות והליכים, למשל הבנת עקרון הפרדת הרשויות, הכרת הכנסת ומוסדותיה וכדומה; וברמה של הבנה מופשטת: דיון ברעיונות היסוד של הדמוקרטיה, למשל באמצעות קריאה מודרכת בכתביהם של פילוסופים פוליטיים. הוראת האזרחות אינה חייבת להיות מה שהיא בפועל -- שינון עובדות נטולות הקשר לקראת הבחינה. הוראת האזרחות צריכה להיות פורמטיבית ולא אינפורמטיבית, לעצב עמדות אזרחיות ודמוקרטיות.

בני אדם בכלל ותלמידים בפרט עשויים לחוות דמוקרטיה ראשית לכול כאשר זכויותיהם ידועות ומוכרות. אם לדוגמה לתלמיד יש זכות לצאת מהכיתה לפי רצונו, צריך שמוריו ידעו בבירור שאין להם זכות למנוע זאת ממנו. בתי ספר רבים המעניקים לתלמידיהם מידה רבה של חופש מעניקים אותה כחסד ולא כזכות שאין להפקיעה. תכונה אחרת של תרבות דמוקרטית בבית

הספר היא הכרה בשוויון האנושי הבסיסי של כל דייריו, תלמידים ומורים כאחת. מורה מדבר עם תלמיד כפי שהוא מדבר עם עמית וכפי שהוא מדבר עם מבוגרים אחרים שהוא מכבדם. תכונה שלישית של בית ספר דמוקרטי היא קיומו של מוסד לתביעת זכויות שלא כובדו. קיומה של רשות המטפלת בקובלנות של תלמידים ומורים היא תנאי ליצירתו של אקלים דמוקרטי. שלושת התנאים האלה הכרחיים ומספיקים לכינונה של מסגרת חינוכית דמוקרטית. תלמידים בעלי זכויות מעוגנות היטב, שווים במעמדם האנושי ובעלי כתובת מסודרת לקובלנות על פגיעה בזכויותיהם ובמעמדם, הם תלמידים שחווים דמוקרטיה.